

بازتاب مشارکت اجتماعی در گلستان سعدی

علی محمد سهراب‌نژاد^۱، علی گراوند^۲، یارمحمد قاسمی^۳

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۶/۰۹/۲۵

تاریخ دریافت: ۱۳۹۶/۰۴/۱۷

چکیده

یکی از رویکردهای نوین جامعه‌شناسی «سرمایه‌ی اجتماعی» است و در سایر علوم نیز به آن توجه شده، ارتباط، اساس این رویکرد است. از آن به عنوان سرمایه‌ای در کنار سایر سرمایه‌ها (انسانی، مادی، فیزیکی و ...) نام می‌برند. مؤلفه‌های اصلی آن هنجارگرایی، اعتماد و مشارکت است. مفاهیم سرمایه‌ی اجتماعی را در نظرات اندیشمندان قدیم می‌توان یافت؛ از جمله سعدی که به سبب سفرهای متعدد با زندگی جوامع عصر خویش آشنایی داشته است. گلستان به عنوان اثری تعلیمی - اخلاقی گزارشگر جامعه‌ی واقعی روزگار سعدی است. این مقاله مؤلفه‌ی مشارکت را در گلستان به شیوه‌ی اسنادی همراه با تحلیل محتوای کمی و کیفی بررسی نموده و نشان داده از بین شاخص‌های مشارکت، مشارکت اجتماعی بالاترین بسامد را داشته و از نظر نوع مشارکت، مشارکت ابزاری که ردپای انگیزه‌های شخصی و کسب منفعت در آن است، دارای بیشترین بسامد می‌باشد. مشارکت بر مبنای تقسیم کار در جایگاه دوم و مشارکت درون‌سویه که در آن انتظار کمکی متقابل هست، سومین نوع مشارکت است. بسامد این مشارکت‌ها با توجه به واقعیت‌های پسا هجوم غزنویان، سلجوقیان و مغولان که دنیای ویرانی مادی و معنوی زندگی اجتماعی ایرانیان است، طبیعی است. سپس مشارکت برون‌سویه و مشورتی نمود دارد. مشارکت بر اساس تقسیم کار دارای بسامد صفر است و این یافته با ویژگی‌های جامعه‌ی تمایز نیافته‌ی عصر سعدی همخوانی دارد.

واژه‌های کلیدی: سعدی، گلستان، جامعه‌شناسی، سرمایه‌ی اجتماعی، مشارکت اجتماعی.

sohrabnejad2014@gmail.com

^۱ دکترای زبان و ادبیات فارسی، مدرس دانشگاه فرهنگیان (نویسنده مسئول)

agaravand89@gmail.com

^۲ استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه ایلام

Ym_ghasemi2004@yahoo.com

^۳ دانشیار گروه علوم اجتماعی دانشگاه ایلام

بیان مسأله

یکی از کانونی‌ترین موضوعات در جامعه‌شناسی، کنکاش پیرامون وضعیت اجتماعی و روابط اجتماعی است. مشارکت به عنوان یکی از مؤلفه‌های پیش‌برنده‌ی توسعه، امروزه مورد توجه اندیشمندان اجتماعی قرار گرفته است؛ ادبیات می‌تواند در این زمینه چشم‌اندازهای مؤثری در اختیار ما بگذارد؛ بنابراین مطالعه‌ی مشارکت اجتماعی از منظر ادبیات به شناسایی گونه و پنداشت‌ها پیرامون انواع آن کمک می‌کند. مشارکت در زندگی اجتماعی علاوه بر اهمیت اقتصادی آن از نظر سیاسی، فرهنگی و اجتماعی نیز دستاوردهایی دارد که عبارتند از: «سهیم کردن مردم در قدرت و اختیار، راه‌دادن مردم برای نظارت بر سرنوشت خویش و بازگشودن فرصت‌های پیشرفت به روی رده‌های زیرین جامعه و حاصل آن تسهیل و شنیدن صدای دیگران، احساس مالکیت- نمودن، نیرومند ساختن ناتوانان و درهم شکستن فرهنگ سکوت خواهد بود (ازکیا و غفاری، ۱۳۸۰: ۱۲). پاتنام^۱ در مورد رابطه‌ی مشارکت و اعتماد به یک رابطه‌ی خطی معتقد نیست؛ بلکه به رابطه‌ی متقابل این عوامل توجه دارد. «اعتماد اجتماعی، هنجارهای اجتماعی متقابل، شبکه‌های مشارکت مدنی و همکاری موفقیت‌آمیز، متقابلاً یکدیگر را تقویت می‌کنند. وجود نهادهای همکاری‌جویانه‌ی کارآمد، مستلزم مهارت‌ها و اعتماد بین اشخاص است؛ اما آن مهارت و این اعتماد نیز، به نوبه‌ی خود به وسیله‌ی همکاری سازمان‌یافته، تلقین و تقویت می‌شوند. هنجارها و شبکه‌های مشارکت مدنی به رفاه اقتصادی - اجتماعی کمک می‌کنند و به نوبه‌ی خود نیز توسط این رفاه تقویت می‌شوند» (زارع شاه‌آبادی و نوریان نجف، ۱۳۹۱: ۵۴). در جامعه‌ی ایران از دیرباز مشارکت به صور گوناگون وجود داشته است. مقاله‌ی حاضر در صدد آن است که مشارکت و انواع مختلف آن را در گلستان سعدی به عنوان اثر واقع‌گرایانه‌ی تعلیمی - اخلاقی بررسی نماید.

نماد و آینه‌ی میراث فرهنگی هر کشوری ادبیات آن کشور است. آثار ادبی هر ملت بیانگر ارزش‌ها، هنجارها، روابط فردی و اجتماعی جاری میان مردمان آن سرزمین است که به زندگی فردی و اجتماعی آنان سامان می‌دهد. گلستان سعدی یکی از آثار فاخر ادبی ملت ماست که به عنوان میراثی ماندگار در طی قرون و اعصار در میان اقشار مختلف مردم این سرزمین در کنار بوستان برای تعلیم و تربیت نسل‌های مختلف کارساز بوده و نقش بسیار مهمی در ارتقای کیفی زندگی اجتماعی ایرانیان داشته است.

¹ Putnam

در حوزه‌ی جامعه‌شناسی یکی از رویکردهای جدید «سرمایه‌ی اجتماعی»^۱ است که امروزه بسیار مورد توجه صاحب‌نظران این رشته قرار گرفته و معتقدند که این سرمایه چون مربوط به تعاملات و روابط اجتماعی و همزیستی افراد جامعه است، مبنای اساسی سایر سرمایه‌هاست. سرمایه‌ی اجتماعی هرچند رویکردی جدیدی است و در طی چهار دهه‌ی گذشته مورد اهتمام واقع شده؛ اما مصادیق آن در ذهن اندیشمندان اجتماعی گذشته‌ی ایران و جهان وجود داشته و می‌توان شاخص‌ها و مؤلفه‌های آن را در نظریات اجتماعی گذشتگان مطالعه نمود. سعدی از آن‌جا که با جوامع مختلف در طی سفرهای متعدد آشنا شده و از نحوه‌ی زندگی و تعامل افراد این جوامع و فرهنگ و آداب و رسوم آنان آگاهی کسب نموده است به عنوان جامعه‌نگاری که به ظرافت‌های فرهنگی، اجتماعی و ادبی توجه داشته، با علم به واقعیت‌ها به بیان نظرات خویش پیرامون مناسبات و روابط اجتماعی و همزیستی افراد جامعه در کتاب گلستان پرداخته است. این پژوهش به دنبال آن است تا بررسی نماید که «مشارکت»^۲ به عنوان یکی از سه مؤلفه‌ی اصلی سرمایه‌ی اجتماعی در بوستان چه بازتابی دارد و سیر نمود انواع و شاخص‌های مشارکت در گلستان چگونه است؟

اهداف تحقیق

- هدف کلی:

- بررسی میزان بسامد مشارکت اجتماعی در گلستان سعدی.

- اهداف فرعی:

- بررسی میزان بسامد مشارکت در سطح همراهی در گلستان سعدی.
- بررسی میزان بسامد مشارکت در امور مذهبی در گلستان
- بررسی میزان بسامد مشارکت سازماندهی شده در گلستان
- بررسی میزان بسامد انسجام اجتماعی در گلستان
- بررسی میزان بسامد مشارکت مدنی در گلستان
- بررسی میزان بسامد مشارکت بر اساس تقسیم کار در گلستان
- بررسی میزان بسامد مشارکت درون‌سویه در گلستان

¹ Social Capital

² participation

- بررسی میزان بسامد مشارکت برون‌سویه در گلستان
- بررسی میزان بسامد مشارکت اجباری در گلستان
- بررسی میزان بسامد مشارکت مشورتی در گلستان
- بررسی میزان بسامد مشارکت ابزاری در گلستان

چارچوب نظری پژوهش

از آنجا که سرمایه‌ی اجتماعی سبب کاهش هزینه‌ها و بالا رفتن بهره‌وری می‌شود، نیاز واقعی دنیای امروز است. این رویکرد را اولین بار «لیدا. جی. هانیفان»^۱ مطرح کرد؛ اما پیشرفت مفهوم آن مرهون زحمات نظریه‌پردازان و جامعه‌شناسانی چون «جیمز کلمن»^۲ (۱۹۹۰)، «پیر بوردیو»^۳ (۱۹۸۶)، «فرانسیس فوکویاما»^۴ (۲۰۰۰) و «رابرت پاتنام»^۵ (۱۹۹۳) است (خورسندی طاسکوه، ۱۳۸۹: ۲۲۳).

هر جامعه، برای زندگی بهتر، سرمایه‌های مختلفی چون «سرمایه‌ی فیزیکی»^۶، «سرمایه‌ی مالی»^۷، «سرمایه‌ی انسانی»^۸، «سرمایه‌ی فرهنگی»^۹ و «سرمایه‌ی نمادین»^{۱۰} دارد. در کنار این سرمایه‌ها، سرمایه‌ی دیگری وجود دارد که ارزش و اهمیت آن از بسیاری از سرمایه‌های فوق بیشتر می‌باشد و آن «سرمایه‌ی اجتماعی» است که ناظر بر منافع موجود در تعاملات اجتماعی برای گسترش کنش‌ها و تحصیل اهداف کنش‌گران اجتماعی است (موسوی، ۱۳۸۵: ۷۲).

توجه به مفهوم سرمایه‌ی اجتماعی، بسیار متنوع و متفاوت است. هرکس بر طبق دیدگاه خاص خود به تعریف آن پرداخته که همین امر باعث اختلاف در تعریف و تبیین مؤلفه‌های آن شده است. چنانکه پیشتر اشاره شد، بوردیو، فوکویاما، کلمن و پاتنام در پیشرفت مفهوم سرمایه‌ی اجتماعی نقش مهمی داشته‌اند که در این میان آرای کلمن، بوردیو و فوکویاما بیشتر مبتنی بر منافع فردی است؛ در حالی که دیدگاه پاتنام بر منافع جمعی تکیه دارد (جاوید و ایزدجیران، ۱۳۸۹: ۴). به عبارتی پاتنام مفهوم سرمایه‌ی اجتماعی را گسترش داد و آن را منبعی برای کارکردها در سطح

¹ Lyda. j. Hanifan

² James Coleman

³ Pier Bourdiue

⁴ Francis Fukuyama

⁵ Robert Putnam

⁶ Physical Capital

⁷ Economic capital

⁸ Human Capital

⁹ culture capital

¹⁰ Symbolic Capital

جامعه دانست و با این کار در واقع بر جنبه‌ی مثبت سرمایه‌ی اجتماعی تأکید نمود (متفکر آزاد و همکاران، ۱۳۹۳: ۱۴۳).

در بین صاحب نظران سرمایه‌ی اجتماعی پاتنام سرشناس‌ترین فرد است. سرمایه‌ی اجتماعی از نظر اوبه معنی «ویژگی‌هایی از سازمان‌های اجتماعی از قبیل شبکه‌ها، هنجارها و اعتماد است که عمل و همکاری برای رسیدن به سود متقابل را تسهیل می‌کند» (پاتنام، ۱۳۸۹: ۹۵). «سرمایه‌ی اجتماعی سود سرمایه‌گذاری در زمینه‌ی سرمایه‌ی فیزیکی و سرمایه‌ی انسانی را افزایش می‌دهد. ذخایر سرمایه‌ی اجتماعی از قبیل اعتماد، هنجارها و شبکه‌ها خود ضامن حسن اجرای خود هستند» (تاج‌بخش، ۱۳۸۹: ۹۵-۱۰۰).

از نظر پاتنام «سرمایه‌ی اجتماعی به ارتباطات بین افراد؛ یعنی شبکه‌های اجتماعی و هنجارهای اجتماعی همکاری متقابل و اعتماد که از این شبکه‌ها برمی‌خیزد مربوط است که همکاری و هماهنگی را برای منافع اجتماعی تسهیل می‌کند» (پاتنام، ۱۳۸۰: ۲۹۱). وی دو نوع سرمایه‌ی اجتماعی را از هم تفکیک می‌کند: سرمایه‌ی اجتماعی پل‌زن (در برگیرنده^۱) و سرمایه‌ی اجتماعی میثاقی (مانع‌شونده از دخول دیگران^۲) (فیلد، ۱۳۸۵: ۵۰). «پاتنام سپس به بیان تفاوت‌های دو نوع اصلی سرمایه‌ی اجتماعی می‌پردازد. سرمایه‌ی اجتماعی میثاقی تمایل به ممانعت از دخول دیگران (غیرخودی‌ها) دارد و مایل است که همگنی را حفظ نماید، در حالی که سرمایه‌ی اجتماعی پل‌زن به گردهم‌آوردن مردم از بخش‌های مختلف اجتماعی تمایل دارد» (همان: ۵۰). او همچنین برای سرمایه‌ی اجتماعی سهم مؤلفه را در نظر می‌گیرد: الف) شبکه‌های مشارکت^۳ ب) هنجارهای معامله‌ی متقابل و همیاری ج) اعتماد^۴ (پاتنام، ۲۰۰۰: ۱۳۴).

از نظر پاتنام سرمایه‌ی اجتماعی زمانی که ارتباط و تعامل جمعی باشد، شکل می‌گیرد و وقتی که انحصاری شد، دیگر سرمایه‌ی اجتماعی نیست. «سرمایه‌ی اجتماعی به طور معمول یک کالای عمومی است، بر خلاف سرمایه‌ی متعارف که به طور معمول یک کالای خصوصی است. سرمایه‌ی اجتماعی مانند یکی از ویژگی‌های ساختار اجتماعی که فرد در آن قرار دارد، در مالکیت خصوصی هیچ یک از افرادی که از آن منتفع می‌شوند، نمی‌باشد» (پاتنام، ۱۳۹۲: ۲۹۳). چارچوب نظری این

^۱ bridging social capital

^۲ bonding social capital

^۳ Participation network

^۴ Trust

تحقیق، بر مبنای نظرات پاتنام است. از دیدگاه صاحب‌نظران، سرمایه‌ی اجتماعی دارای دو بعد ساختاری و شناختی است. بعد ساختاری (نهادی)؛ به جنبه‌های عینی‌تر، ملموس‌تر و قابل‌رؤیت‌تر مفهوم سرمایه‌ی اجتماعی از قبیل نهادهای محلی، سازمان‌ها و شبکه‌های موجود در میان مردم برمی‌گردد و بیشتر حالت سخت‌افزاری دارد و شامل سازمان‌های رسمی و غیررسمی است و سبب ایجاد رابطه‌ی عمودی و افقی در جامعه می‌شود و بعد شناختی به جنبه‌های ذهنی و نرم‌افزاری سرمایه‌ی اجتماعی نظیر هنجارها، ارزش‌ها، باورها و معامله‌های متقابل و شاخص‌تر از همه اعتماد اجتماعی اشاره دارد (احمدی انارمرزی، ۱۳۹۰: ۳۳).

سرمایه‌ی اجتماعی در سه سطح خرد، میانی و کلان بررسی می‌شود. در سطح خرد منافعی مورد نظر است که فرد به سبب عضویت در گروه و بهره‌برداری از سرمایه‌ی اجتماعی به دست می‌آورد (فیروزآبادی و ایمانی جاجرمی، ۱۳۸۵: ۲۰۱). در سطح میانی در واقع سرمایه‌ی اجتماعی در روابط و هنجارهای اجتماعی بین گروه‌هایی که کار مشارکتی می‌کنند، وجود دارد؛ نظیر حکومت سیاسی، نظام‌های حقوقی و.... سطح کلان شامل روابط قراردادی و ساختاری نهادهای کلان مانند دستگاه حقوقی و قضایی می‌گردد (احمدی انارمرزی، ۱۳۹۰: ۳۵). در این سطح، سرمایه‌ی اجتماعی شامل رسمی‌ترین روابط و ساختارهای نهادی می‌شود.

سرمایه‌ی اجتماعی از نظر پاتنام دارای سه مؤلفه‌ی اصلی هنجارگرایی، اعتماد و مشارکت است که هرکدام دارای شاخص‌های خاص خود هستند.

اعتماد^۱ «اعتماد اجتماعی را می‌توان داشتن حسن ظن به دیگران در روابط اجتماعی دانست که دارای دو طرف اعتمادکننده و اعتمادشونده (فرد یا گروه) است و تسهیل‌کننده‌ی روابط اجتماعی بوده و امکان سود یا زیان را در خود دارد» (امیرکافی، ۱۳۸۰: ۱۱). درون‌مایه‌ی سرمایه‌ی اجتماعی اعتماد است. اعتماد باعث کاهش هزینه‌ها و افزایش نتایج می‌شود.

هنجار^۲ در اصطلاح عبارت است از دستورالعمل‌های عینی ارزش‌های اجتماعی که از طرف جامعه برای ایجاد نظم و پذیرش ارزش‌های اجتماعی تحقق یافته‌است (سیف‌اللهی، ۱۳۷۳: ۱۲۵).

مشارکت در لغت در معانی «شریک‌شدن؛ شرکت؛ همکاری» آمده‌است (انوری، ۱۳۹۳: ۱۱۴۷ ذیل مشارکت). در اصطلاح «فرآیند سازمان‌یافته‌ای است که افراد جامعه آگاهانه، داوطلبانه و

¹ trust

² norm

جمعی و با در نظر گرفتن هدف‌های معین و مشخص انجام می‌دهند» (ازکیا و غفاری، ۱۳۸۰: ۱۶). مشارکت نوعی عمل جمعی است. «مشارکت یکی از بنیادی‌ترین کنش‌های متقابل افراد است که در شکل‌دادن گروه‌ها و سازمان اجتماعی نقش شیرازه و اساسی ایفا می‌کند» (محسنی و همکاران، ۱۳۹۲: ۹۹). اگر جامعه‌ای دارای مشارکت اجتماعی باشد، در واقع دارای سرمایه‌ی اجتماعی است. سرمایه‌ی اجتماعی دارای دو جنبه است؛ یکی جنبه‌ی پیوند عینی و ملموس که شامل شبکه‌های مشارکت اجتماعی است و دوم جنبه‌ی پیوند ذهنی که مربوط به هنجارهای اجتماعی و اعتماد می‌باشد. منظور از پیوند عینی بین افراد نوعی ساختار شبکه‌ای عینی است که برقرارکننده‌ی ارتباط بین افراد باشد. این بخش از سرمایه‌ی اجتماعی حکایت از آن دارد که افراد در فضای اجتماعی با یکدیگر پیوند دارند.

شبکه‌ی مشارکت دارای دو نوع پیوند رسمی و غیررسمی است:

الف) شبکه‌ی غیر رسمی که خود بر دو نوع است: ۱. «درگیری اتفاقی»^۱ شامل مشارکت در فعالیت‌های گروهی با فواصل نامنظم، مثل همکاری با خیریه‌هایی که در جهت کمک به محرومان و افراد خاص تشکیل می‌شود. ۲. «مشارکت پایدار»^۲ که شامل مشارکت قاعده‌مند و فعالیت در گروه‌هایی می‌شود که به صورت مؤسسه و سازمان نیستند؛ ولی نسبتاً دائمی و همیشگی‌اند.

ب) شبکه‌های رسمی یا نهادی که در برگیرنده‌ی عضویت در سازمان‌ها، انجمن‌ها و کلوپ‌ها با فعالیت‌های برنامه‌ریزی شده در یک زمان و مکان مشخص است و هر فرد با عضویت رسمی و داوطلبانه در آن تشکیلات داوطلبانه با دیگران ارتباط برقرار و از طریق آن خواسته‌های خود را تعقیب می‌کند (یزدان پناه، ۱۳۸۶: ۱۰۷).

پیشینه‌ی پژوهش

مطالعات مربوط به سرمایه‌ی اجتماعی در ادبیات فارسی پیشینه‌ی چندان زیادی ندارد؛ زیرا این رویکرد جامعه‌شناسی اندک زمانی است که وارد حوزه‌ی مطالعات ادبی شده و اهل تحقیق براساس این نظریه به تجزیه و تحلیل متون ادبی پرداخته‌اند؛ به عنوان مثال رکابدار در پایان‌نامه‌ی کارشناسی ارشد با عنوان «بررسی مؤلفه‌های سرمایه‌ی اجتماعی در داستان‌نامه‌ی بهمنیاری» با طرح

^۱ ad hoc

^۲ stable-Regular-participation

موضوع در ضرب‌المثل‌های کتاب، به بررسی ابعاد گوناگون سرمایه‌ی اجتماعی پرداخته‌است. وی از میان ۶۰۱۶ مثل موجود در کتاب، ۳۴۲ مثل را دارای مؤلفه‌ی یادشده دانسته که از میان انواع مشارکت، مشارکت برون‌سویه، بیشترین بسامد را داشته است (رکابدار، ۱۳۹۰: ۱۸۵). احمدی انارمرزی در پایان‌نامه‌ی کارشناسی ارشد خود «مؤلفه‌های سرمایه‌ی اجتماعی در تاریخ بیهقی و قصاید ناصر خسرو» را بررسی نموده‌است، یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد که بازتاب عناصر منفی و ضد سرمایه‌ی اجتماعی بر عناصر مثبت غلبه دارد (احمدی انارمرزی، ۱۳۹۰: ۲۰۵). خلیلی در مقاله‌ای با عنوان «سرمایه‌ی اجتماعی در تاریخ بیهقی» به بررسی سرمایه و ضد سرمایه‌ی اجتماعی در تاریخ بیهقی پرداخته و روند زوال سرمایه‌ی اجتماعی، وضعیت نخبگان، نقش عوام و زدوبندهای دربار را مورد توجه قرار داده است (خلیلی، ۱۳۸۷: ۱۵۱-۱۷۳). مشایخی و احمدی انارمرزی نیز در مقاله‌ای با عنوان «نقد سرمایه‌ی اجتماعی و ضد سرمایه‌ی اجتماعی در شعر داروگ و آی‌آدم‌های نیما و سرود باران بدر شاکر سیاب» به مقایسه‌ی سرمایه‌ی اجتماعی در آثار فوق پرداخته‌اند (مشایخی و احمدی انارمرزی، ۱۳۹۰: ۱۴۰-۱۶۶). نصر اصفهانی و همکاران در مقاله‌ای با عنوان «بررسی سرمایه‌ی اجتماعی سازمانی در سازمان‌های خدماتی استان اصفهان» (با رویکرد آموزه‌های مدیریت در آثار سعدی) با تبیین عوامل سرمایه‌ی اجتماعی و سازمانی در سازمان‌های خدماتی دولتی اصفهان، عوامل و شاخص‌های مورد نظر را با تکیه بر آموزه‌های سعدی و اکاوی نموده‌اند (نصر اصفهانی و همکاران، ۱۳۹۰: ۱۰۷-۱۳۴) محسنی و همکاران در مقاله‌ای با عنوان «ماهیت و جایگاه انواع مشارکت اجتماعی در ضرب‌المثل‌های داستان‌نامه‌ی بهمنیاری» به بررسی موضوع مشارکت اجتماعی در امثال بهمنیاری پرداخته و با بررسی انواع مشارکت، «مشارکت برون‌سویه» را دارای بیشترین بسامد دانسته است (محسنی و همکاران، ۱۳۹۲: ۹۷-۱۲۱).

ملاحظه می‌گردد که در حدود جستجوی نگارنده به جز مقاله‌ی محسنی و همکاران، کسی تاکنون به بررسی بازتاب مؤلفه‌ی مشارکت اجتماعی در آثار ادبی نپرداخته است و اثر فوق در حوزه‌ی پژوهش‌های ادب عامیانه تدوین گردیده؛ اما در این مقاله بازتاب مشارکت اجتماعی به عنوان یکی از مؤلفه‌های سرمایه‌ی اجتماعی در کتاب گلستان به عنوان کتابی که هم ارزش و اعتبار فرهنگی ادبی دارد و هم گزارشگر اوضاع و احوال واقعی عصر سعدی است، ارائه می‌گردد. یکی از جنبه‌های اهمیت موضوع این است که مبحث مؤلفه‌های سرمایه‌ی اجتماعی در حوزه‌ی ادبیات فارسی تاکنون به این شکل مورد توجه علمی قرار نگرفته؛ البته این مقاله بخشی از مطالعه‌ی

گسترده‌ای است که تحت عنوان «بازتاب سرمایه‌ی اجتماعی در گلستان و بوستان سعدی» و به عنوان رساله‌ی دکتری به انجام رسیده است.

روش پژوهش

روش انجام این پژوهش به شیوه‌ی تحلیلی-توصیفی است و ضمن استفاده از تحلیل و توصیف در تبیین شاخص‌های مشارکت از تحلیل‌های کمی و مبتنی بر بسامد و آمار نیز استفاده شده است؛ یعنی در هر قسمت با ارائه‌ی بسامد کاربرد آن سعی شده است، تحلیل‌ها مبنای ریاضی و آماری داشته باشند.

مفاهیم و متغیرهای پژوهش

آن‌گونه که در تعریف مشارکت آمد، مشارکت اجتماعی فرآیند سازمان‌یافته‌ای است که افراد جامعه به صورت آگاهانه، داوطلبانه و جمعی با در نظر داشتن هدف‌های مشخص برای سهیم شدن در منابع قدرت به کار می‌گیرند (زارع شاه‌آبادی و نوریان نجف، ۱۳۹۱: ۵۹).

- مشارکت دوسویه (هم‌یاری): در این نوع مشارکت انتظار کمک متقابل وجود دارد و هر دو طرف ذی‌نفع هستند. یاری‌دهنده و یاری‌گیرنده همدیگر را می‌شناسند و اغلب مشارکت «همیارانه‌ی درون‌گروهی» است. بنیاد همیاری بر حسن تفاهم و دوستی نهاده شده و بیان‌کننده‌ی احترام متقابل و حس صمیمیت میان کنش‌گران است.

- مشارکت برون‌سویه (دگریاری): دگریاری، کنشی یک سویه، عمودی یا افقی است که میان همتراز آن یا ناهمتراز آن (فراتران و فروتران، توانایان و ناتوانان) جریان می‌یابد. در حالی که هم‌یاری جریانی دو سویه و افقی است که اغلب میان کسانی که می‌توانند توانایی‌های همدیگر را تکمیل یا کمبودهای یکدیگر را جبران کنند، برقرار می‌شود. به عبارتی تفاوت دگریاری و هم‌یاری تفاوت بخشش با نوعی معاوضه و مبادله است. در مشارکت دگریاری انتظار کمک متقابل از یاری‌شونده وجود ندارد و در هاله‌ای از خیرخواهی و عواطف مذهبی پیچیده شده است.

- مشارکت اجباری: دانشمندان علوم اجتماعی مشارکت را به «اجباری» و «اختیاری» تقسیم می‌کنند و مشارکت را در جوامع سنتی بر پایه‌ی همکاری اجباری می‌دانند و معتقدند که جامعه‌ی مدرن بر پایه‌ی همکاری داوطلبانه استوار است. مشارکت اجباری نوعی هم‌نوایی را در انسان‌ها برمی‌انگیزد

که نقطه‌ی مقابل مشارکت فعال و خودانگیخته است. این هم‌نوایی قدرت ابتکار، ابداع و خلاقیت را کاهش می‌دهد.

- مشارکت بر اساس تقسیم کار: برخی معتقدند در گذشته مشارکت در شکل تقسیم کار که امروز در جامعه‌ی مدنی وجود دارد، جریان نداشته است. تقسیم کار و تراکم اخلاقی به نوبه‌ی خود از عوامل اصلی گسترش تمدن، یعنی توسعه‌ی اقتصادی و فرهنگی هستند. تعاون یا مشارکت به عمل جمعی در جهت هدف‌های مشترکی اطلاق می‌شود که از سوی افراد به صورت متحد و یا جدا از هم صورت می‌پذیرد.

- مشارکت ابزاری: در مشارکت ابزاری، اراده‌ی افراد و انگیزه‌ی آنان از معاشرت و مشارکت، سود فردی است. اعتقاد بر این است که به مشارکت باید هم به عنوان هدف و هم به عنوان وسیله و هم یکی از نیازهای اساسی بشر توجه نمود.

- مشارکت مشورتی: این نوع مشارکت طرف مشورت قرارگرفتن قبل از تصمیم‌گیری است. مشورت نشانه‌ی اهتیت یک نیاز بوده؛ نیازی که انسان اجتماعی به حکم زندگی جمعی به یاریگری دیگران در تصمیم‌گیری‌های خود قایل است. از منظر جامعه‌شناسی اصل مشورت به عنوان یک سنت و روش پسندیده باید در جامعه حکم‌فرما باشد تا خوی استبداد و خودخواهی بر افراد چیره نشود (محسنی و همکاران، ۱۳۹۲: ۱۰۱-۱۲۷).

- وحید قاسمی و همکارانش برای مشارکت سه شاخص را تعریف کرده‌اند که شامل: مشارکت اجتماعی، مشارکت مدنی و انسجام اجتماعی می‌شود (قاسمی و همکاران، ۱۳۸۵: ۲۳۷).

یافته‌های پژوهش

برای شبکه‌ی مشارکت در گلستان سعدی بر اساس تعریف پاتنام از سرمایه‌ی اجتماعی، شاخص‌سازی شده است. شاخص‌های مشارکت اجتماعی در گلستان شامل: مشارکت اجتماعی، مشارکت مدنی و انسجام اجتماعی است. میزان حضور این شاخص‌ها در گلستان سعدی دارای اختلاف فراوانی فاحشی است. دلیل این میزان از اختلاف به شرایط و اوضاع و احوال جاری در زمان سعدی برمی‌گردد و مصادیق و معیارهای مشارکت مدنی و انسجام اجتماعی در جامعه‌ی به‌ویرانی کشیده‌شده‌ی بعد از تهاجم‌های پیاپی اقوام مهاجم مستبد به این سرزمین معنا و مفهومی برای حضور ندارد. در این بخش شاخص‌های مشارکت در گلستان توصیف و تحلیل می‌شود.

بازتاب شاخص‌های مشارکت اجتماعی در گلستان:

بسامد شاخص مشارکت اجتماعی در قالب مشارکت در سطح همراهی، مشارکت در امور مذهبی و مشارکت در امور سازماندهی شده در گلستان جمعاً ۲۸ مورد (۹۶/۵۵٪) است و به نسبت دو شاخص دیگر؛ یعنی انسجام اجتماعی و مشارکت مدنی توجه خاص سعدی به مشارکت اجتماعی را نشان می‌دهد. این شاخص در قالب مشارکت در سطح همراهی با ۲۱ مورد (۷۲/۴۱٪) - بیشترین بسامد - و مشارکت در امور مذهبی ۲ مورد (۶/۹۰٪) و مشارکت در امور سازماندهی شده با ۵ مورد (۱۷/۲۴٪) نمود یافته است.

مشارکت اجتماعی در سطح همراهی

همراهی و مشارکت در کاری یا موضوعی گاه برای کسب منفعت و بهرمندی از مزایای آن صورت می‌گیرد و طلب مشارکت در سطح همراهی برای رسیدن به مقصودی در کلام شیخ مطرح می‌شود؛ به عبارتی مشارکت ابزاری مورد نظر است: «به حکم ضرورت سخن گفتیم و تفرج‌کنان بیرون رفتیم. در فصل ربیعی که صولت برد آرمیده بود و اوان دولت ورد رسیده» (سعدی، ۱۳۹۳: ۵۳).

نمونه‌ی دیگر: شب را به بوستان با یکی از دوستان اتفاق مبیح افتاد: موضعی خوش و خرم و درختان درهم، گفتی که خرده مینا بر خاکش ریخته و عقد ثریا از تاکش آویخته.

روضهٔ ماءِ نهرها سلسال دوحهٔ سَجَعِ طیرها موزون [۱]

آن پُر از لاله‌ها رنگارنگین پراز میوه‌های گوناگون

باد در سایه‌ی درختانش گسترانید فرش بوقلمون (همان: ۵۴).

سعدی افراد ناآگاه را به همراهی و مشارکت با افراد آگاه فرا می‌خواند، و با بیان یک تمثیل افراد را از همراهی با بدسیرتان باز می‌دارد و به همراهی و مشارکت با انسان‌های نیک سیرت فرامی‌خواند. مشارکتی که برای افراد آگاه در واقع یک مشارکت برون‌سویه است و بیش از هرکسی برای نادانان به سبب همراهی با دانایان بهره و فایده دارد:

با بدان یار گشت همسر لوط خاندان نبوتش گم شد
سگ اصحاب کهف روزی چند پی نیکان گرفت و مردم شد (همان: ۶۲)

نمونه‌ی دیگر:

هر که با بدان نشیند اگر نیز طبیعت ایشان در او اثر نکند به طریقت ایشان متهم گردد و گر به خراباتی رود به نماز کردن، منسوب شود به خمر خوردن.

رقم برخود به نادانی کشیدی که نادان را به صحبت برگزیدی
 طلب کردم ز دانایی یکی پند مرا گفتند: با نادان می‌یونند
 که گر دانای دهری خر باشی و گرنادانی ابله تر باشی (همان: ۱۸۵)

سعدی همراهی و مشارکت را گاهی در حد گفتار و همدمی می‌داند. این نوع از مشارکت در واقع مشارکتی کلامی و مشورتی است نه رفتاری و گاهی هم مشارکت در خیال واقع می‌شود و نوعی دعوت به مشارکت است:

کوس رحلت به کوفت دست اجل ای دو چشم وداع سر بکنید
 ای کف دست و ساعد و بازو همه تودیع یکدگر بکنید
 بر من اوفتاده دشمن کام آخر، ای دوستان، گذر بکنید
 روزگارم بشد به نادانی من نکردم شما حذر بکنید (همان: ۶۶)

سعدی در حکایت زیر به وجهی دیگر از مسأله‌ی همراهی و مشارکت در امور اشاره می‌کند و آن انگیزه و محرک مشارکت دوسویه است که خداوند در نهاد موجودات به شکل غریزی و در وجود انسان به صورت فطری عشق به ودیعه نهاده تا موجودات و به خصوص انسان‌ها بتوانند با هم باشند و از با هم بودن لذت ببرند. آن گاه که آن عابد خشک مغز از شعر و گلبنک دلنشین کودکی در بیابان اظهار بی‌رغبتی و انکار داشت، شیخ در نتیجه‌ی کلام خود او را نه یک حیوان بلکه حیوانی کج رفتار و بد توصیف کرده است:

«وقتی در سفر حجاز جماعتی جوانان صاحب‌دل همدم [من] بودند و هم‌قدم. وقت‌ها زمزمه‌ای بکردندی و بیتی محققانه بگفتندی [و] عابدی در سبیل، مُنکرِ حالِ درویشان و بی‌خبر از درد ایشان. تا برسیدیم به نخله‌ی بنی هلال. کودکی سیاه از حیّ عرب بدر آمد و آوازی برآورد که مرغ از هوا درآورد. [ا]شتر عابد را دیدم که به رقص اندر آمد و عابد را بینداخت [و راه بیابان گرفت].
 گفتم: [ای] شیخ، در حیوانی اثر کرد و در تو اثر نمی‌کند!

دانی چه گفت مرا، آن بلبلی سحری؟
 اشتر به شعر عرب، در حالتست و طرب
 تو خود چه آدمی کز عشق بی خبری؟
 گر ذوق نیست تورا، کز طبع جانوری
 [وَعِنْدَ هُبُوبِ الْأَنْثِرَاتِ عَلَي الْجَمِي
 تَمِيلُ غُصُونُ أَلْبَانِ لَأ الْحَجَرُ الصَّلْدُ] [۲]
 (همان: ۹۷).

سعدی گاهی سبب همراهی و مشارکت را در ذات طبیعت می‌داند و به شکلی از مشارکت اجباری در طبیعت اشاره می‌کند که پی‌درپی بودن و با هم آمدن قطرات باران تمثیل شیخ است برای همبستگی و همراهی با هم تا سیل خروشان و پرمهابت مشارکت اجتماعی را به نمایش بگذارد: «اندک اندک خیلی شود و قطره قطره سیلی گردد؛ یعنی آنان که دست قوت ندارند سنگ خُرده نگه دارند تا به وقت فرصت دمار از دماغ ظالم برآرند.»
 و قَطْرُ عَلِي قَطْرٍ إِذَا اتَّفَقَتْ نَهْرٌ و نَهْرٌ إِلَى نَهْرٍ إِذَا جَتَمَعَتْ بِحَرٍّ [۳]
 (همان: ۱۸۱).

نمونه‌ی دیگر: سبب مشارکت در سطح همراهی در نظر سعدی گاهی لذت و جاذبه‌های آن است. شیخ در تمثیلی به بیان این واقعیت پرداخته و تشنگان مسیر حجاز هیچ‌گاه کنار آب شور جمع نمی‌شوند؛ بلکه عامل جمع شدن آن‌ها چشمه‌ی آب شیرین است؛ در واقع مشارکتی ایزاری را بیان می‌کند:

به روی خود در طَمَاع باز نتوان کرد چو باز شد، بدرشتی فراز نتوان کرد
 کس نبیند که تشنگان حجاز به لب آب شور گگرد آیند
 هر کجا چشمه‌ای بود شیرین مردم و مرغ و مور گردآیند (همان: ۶۸)

مشارکت اجتماعی در امور سازماندهی شده

امور سازماندهی شده اموری هستند که در قالب یک تشکیلات، فعالیت‌های جمعی و اجتماعی و مشارکت در چنین برنامه‌هایی از قبیل؛ گردهمایی‌ها، جشنواره‌ها، همایش‌ها و... را در برمی‌گیرد. طبیعی است که چنین تشکیلاتی در زمان سعدی وجود نداشته است و برای تبیین این شاخص بیان و اندیشه‌ی سعدی را در امور که مرتبط با تشکیلات و امور حاکمیتی و فعالیت‌های گروهی است، مورد بررسی قرار گرفته است.

نمونه‌یاز مشارکت سازماندهی شده را در گلستان فعالیت و مشارکت جمعی از اهل روزگار می‌توان دانست که سعدی آنان را شریک راحت و رنج هم توصیف می‌کند؛ یعنی مشارکتی دوسویه داشته‌اند:

«تنی چند از روزگاران متفق سیاحت بودند و شریک رنج و راحت. خواستم تا مرافقت کنم موافقت نکردند. گفتم: از کرم و اخلاق بزرگان بدیع است روی از مصاحبت مسکینان تافتن و فایده دریغ داشتن که من در نفس خود این قدر سرعت و قوت می‌شناسم که در خدمت درویشان یار شاطر باشم نه بار خاطر.

إِن لَكُمْ أَكْثَرَ كَسْبًا لِّمُلُوشِي أَسْعَى لَكُمْ حَامِلَ الْعَوَاشِي [۴]

(همان: ۸۷).

سعدی در حکایتی در باب دوم گلستان از رفتار منظم، طبیعی و سازماندهی شده‌ی موجودات عالم در ستایش خداوند سخن رانده و می‌گوید: در زمانی که موجود فاقد درک و شعور در مسیر تسبیح و حمد خداوند است، بی تفاوتی انسان صاحب خرد و اندیشه پذیرفتنی نیست و در عمل همه‌ی انسان‌ها را به مشارکتی اجباری در تسبیح و حمد خداوند فرا می‌خواند:

«یاد دارم که شبی در کاروانی همه‌شب رفته بودم و سحر در کنار بیشه‌ای خفته. شوریده‌ای [که در آن سفر همراه ما بود] نعره برآورد و راه بیابان گرفت و یک نفس آرام نیافت. چون روز شد گفتم: این چه حالت بود؟ گفت: بلبلان را شنیدم که بنالش در آمده بودند از درخت و کبکان در کوه و غوکان در آب و بهایم در بیشه؛ اندیشه کردم که مروّت نباشد همه در تسبیح و من [به غفلت خفته]

دوش مرغی به صبح می‌نالید عقل و صبرم و ببرد و طاقت و هوش
یکی از دوستانِ مخلص را مگر آوازِ من رسید به گوش
گفت: باور نداشتم که تو را بانگِ مرغی کند چنین مدهوش
گفتم: این شرطِ آدمیت نیست مرغ تسبیح گوی و ما خاموش

(همان: ۹۷).

نمونه‌ی دیگر از مشارکت سازماندهی شده در گلستان در صلابت و شجاعت ملک‌زاده‌ای آمده است که در برابر برادرانش کوتاه قد بود و حقیر؛ اما در میدان کارزار در برابر سپاه بی‌شمار دشمن

و به گاه شکست نیروهای خودی توانست به لشکر شکست خورده‌ی خود سامان دهد و آنان را با مشارکتی اجباری سازماندهی کند و بر دشمن غلبه نماید:

آورده‌اند که سپاه دشمن بی قیاس بود و اینان اندک. طایفه‌ای آهنگ گریز کردند. پسر نعره زد و گفت: ای مردان بکوشید یا جامه زنان بپوشید. سواران را بگفت او تهور زیادت گشتو به یک بار حمله بردند. شنیدم که هم در آن روز بر دشمن ظفر یافتند. ملک سر و چشمش ببوسید و در کنار گرفت و هر روز نظر بیش کرد تا ولیعهد خویش کرد(همان: ۶۰).

در گلستان حکایتی در باب مشارکت سازمان‌یافته می‌توان نشان داد که به دلیل انتخاب نادرست جانشین پادشاه ارکان دولت به شکل سازماندهی شده از حاکمیت ملی بریدند و کشور را تجزیه کردند؛ در واقع مشارکتی اجباری برای فرار از وضع موجود شکل گرفته است:

«یکی از ملوک مدّتِ عمرش سپری شد و قایم مقامی نداشت. وصیت کرد که بامدادان نخستین کسی که در این شهر آید تاجِ شاهی بر سر وی نهید و تفویضِ مملکت بدو کنید. اتفاقاً اوّل کسی که درآمد گدایی بود همه عمر لقمه اندوخته و خرّقه بر خرّقه دوخته. ارکان دولت و اعیان حضرت وصیتِ [ملک] به جای آوردند [و تسلیم مفاتیح قلاع و خزاین بدو کردند و] مدّتی مُلک راند. پس بعضی امرای دولت گردن از مطاوعتِ او بپیچیدند و ملوک از هر طرف به منازعت برخاستند و به مقاومت لشکر آراستند. فی‌الجمله سپاه و رعیت به هم برآمد[ند] و برخی طرفِ بلاد از قبضِ تصرفِ او بدر رفت» (همان: ۹۸).

مشارکت اجتماعی در امور مذهبی

سعدی مشارکت در انجام تکالیف مذهبی را گاه مستند به آیات کلام وحی می‌کند و بندگان خدای را به انجام تکلیف شرعی خود فرامی‌خواند؛ در این بیان مشارکتی برون‌سویه اتفاق می‌افتد و بندگان با انجام تکلیف خود از نعمت بندگی صالح و شایسته‌ی خداوند برخوردار می‌شوند. سعدی در آغاز دیباجه‌ی گلستان مخاطب را با یادآوری نعمت حیات و زیبایی قرب الهی به مشارکت در شکرگزاری و ستایش خداوند به عنوان امری واجب فرامی‌خواند: «منت خدای را عزّ و جلّ که طاعتش موجب قربت است و به شکراندرش مزید نعمت هر نفسی که فرو می‌رود مملدّ حیات است و چون بر می‌آید مفرّح ذات پس در هر نفسی دو نعمت موجودست و بر هر نعمت شکری واجب.

از دست و زبان که برآید کز عهده‌ی شکرش به در آید؟

إعملوا آلَ داوَدَ شُكْرًا وَ قَلِيلٌ مِّنْ عِبَادِيَ الشُّكُورِ [۵] (همان: ۴۹).

سعدی به مشارکت اجزای طبیعت برای خدمتگزاری به بشر اشاره می‌کند و با بیان نمونه‌ای از این مشارکت اجباری اجرام و اجزای طبیعت در خدمت بشر، ندای هم‌نوایی و مشارکت انسان‌ها را در انجام تکالیف مسلمانی یادآور می‌شود:

ابر و باد و مه و خورشید و فلک در کارند تاتو نانی به کف آری و به غفلت نخوری
همه از بهر تو سرگشته و فرمان بردار شرط انصاف نباشد که تو فرمان نبری
(همان: ۴۹)

انسجام اجتماعی

این شاخص به اهیت دادن به یکدیگر و صرفاً به فکر خود نبودن، احترام به حقوق و اموال دیگران، وجود روابط محبت‌آمیز و انسان‌دوستانه در جامعه و برابر بودن در مقابل قانون اشاره دارد. بسامد این شاخص در گلستان سعدی با ۱ مورد (۳/۴۵٪) بعد از مشارکت اجتماعی در جایگاه دوم شاخص‌های مشارکت گلستان قرار دارد.

سعدی به فکر دیگران بودن و رعایت حال رعیت کردن را از مبانی استحکام انسجام اجتماعی می‌داند و حکومت را از ظلم و حتی ایجاد ناخشنودی در میان رعیت برحذر می‌دارد، چون آنان پشت و پناه حکومت در روز حادثه و پناهگاه حاکمیت به گاه خطر هستند. این نوع تعامل از نوع مشارکت دوسویه است که فایده‌ی آن هم برای پادشاه و حاکمیت و هم برای رعیت است.

پادشاهی کو روا دارد ستم بر زیر دست دوستدارش روز سختی دشمن زور آورست
با رعیت صلح کن وز جنگ خصم ایمن نشین زان که شاهنشاه عادل را رعیت لشکرست
(همان: ۶۴)

مشارکت مدنی

مشارکت مدنی در برگیرنده‌ی مفاهیم مشارکت در قالب سنت‌های مدنی، نظیر عضویت و مشارکت در انجمن‌های خیریه، قرض‌الحسنه‌های فامیلی، هیأت‌های مذهبی و عضویت در گروه‌های فرهنگی نظیر گروه‌های هنری و کانون‌ها و الگوهای جدید مشارکت نظیر سازمان‌های غیر دولتی، تشکل‌های سیاسی و تیم‌های ورزشی و... می‌گردد. این مصادیق در شعر سعدی وجود ندارد و در آن زمان چنین تشکل‌ها و سازمان‌های مردم‌نهادی وجود نداشته‌اند؛ بنابراین بسامد این شاخص در گلستان سعدی صفر است.

بررسی مشارکت در گلستان

برای ارزیابی مشارکت به عنوان یکی از مؤلفه‌های سرمایه‌ی اجتماعی در گلستان ابتدا انواع مشارکت در این کتاب تحلیل و توصیف می‌شود و سپس به بررسی نمود و بازتاب شاخص‌های مؤلفه‌ی مشارکت در هر یک از باب‌های گلستان پرداخته و در پایان نمود و بسامد هر شاخص در گلستان واکاوی می‌گردد؛ بنابراین انواع مشارکت مورد بررسی در این پژوهش در قالب جدول شماره‌ی یک و نمود مشارکت در ابواب مختلف گلستان در جدول شماره‌ی دو و نمود شاخص‌های مشارکت در گلستان بر اساس جدول شماره‌ی سه مورد تحلیل و بررسی قرار می‌گیرد.

جدول شماره‌ی یک- میزان نمود انواع مشارکت در ابواب مختلف گلستان

ردیف	انواع مشارکت	فراوانی	درصد
۱	مشارکت برون‌سویه	۳	۱۰/۳۴
۲	مشارکت درون‌سویه	۶	۲۰/۶۹
۳	مشارکت ابزاری	۹	۳۱/۰۳
۴	مشارکت مشورتی	۳	۱۰/۳۴
۵	مشارکت اجباری	۸	۲۷/۵۹
۶	مشارکت بر مبنای تقسیم کار	.	٪ .
	جمع	۲۹	/۱۰۰

از میان انواع مشارکت‌های بازتاب‌یافته در گلستان سعدی، مشارکت ابزاری با ۹ مورد و ۳۱/۰۳٪، مشارکت اجباری با ۸ مورد و ۲۷/۵۹٪، مشارکت درون‌سویه (همیاری) با ۶ مورد و ۲۰/۶۹٪، مشارکت برون‌سویه با ۳ مورد و ۱۰/۳۴٪ و مشارکت مشورتی با ۳ مورد و ۱۳/۷۳٪ به ترتیب دارای بیشترین بسامد هستند.

بر اساس داده‌های جدول شماره‌ی یک، حدود ۳۱/۰۳٪ از کل انواع مشارکت در بوستان به مشارکت ابزاری اختصاص دارد. در مشارکت ابزاری اراده‌ی افراد و انگیزه‌ی آنان از معاشرت و مشارکت سود فردی است. در تحلیل فراوانی این نوع از مشارکت در گلستان که دنیای زندگی واقعی عصر سعدی است باید به شرایط و اوضاع و احوال روزگار سعدی توجه داشت و بدون آن نمی‌توان به معیار و میزانی واقعی برای بیان موضوع دست یافت. اگر در گلستان مشارکتی صورت می‌گیرد ردّ پای انگیزه‌های شخصی و بهره‌برداری و کسب منفعتی در آن می‌توان دید. دنیای زندگی آنان در پناهجوم غزنوی، ترک سلجوق و مغول دنیای ویرانی و آشفتگی مادی و معنوی

زندگی اجتماعی ایرانیان است؛ بنابراین اگر در چنین دنیایی، دگریاری و همیاری رونقی ندارد تا حدودی باید طبیعی تلقی نمود و به انگیزه‌ی افراد برای بیرون کشیدن گلیم خویش از هجوم بنیان‌برانداز سیل مهاجمان بی‌رحم احترام گذاشت و تذکر و توجه دادن‌های سعدی را به کمک به هم‌نوعان و دگریاری را نشانه‌ای از این واقعیت تلخ دانست. مشارکت اجباری در گلستان بعد از مشارکت ابزاری با ۲۷/۵۹٪ بیشترین بسامد را دارد و این هم تأکیدی بر مطلب گفته شده در باب مشارکت ابزاری است که اگر در جامعه‌ی آن زمان مشارکت‌کننده منفعت و انگیزه‌ای در مشارکت نداشته باشد علی‌القاعده او را به این مشارکت مجبور نموده‌اند. قبلاً اشاره شد که مشارکت در جوامع سنتی بر پایه‌ی همکاری اجباری است. جامعه‌ی عصر سعدی یک جامعه‌ی سنتی است. مشارکت درون‌سویه یا همیاری سومین نوع از مشارکت است که دارای ۲۰/۶۹٪ بسامد در گلستان است. در این نوع مشارکت انتظار کمک متقابل وجود دارد و از خصوصیات این مشارکت یکی این است که هر دو طرف ذی‌نفع هستند؛ یاری‌دهنده و یاری‌گیرنده همدیگر را می‌شناسند. قرار گرفتن این نوع از مشارکت در این جایگاه در گلستان سعدی، جایگاه واقعی قرارگرفتن انواع مشارکت را به خوبی در آن زمان نشان می‌دهد که مشارکت یا ابزاری است یا اجباری و یا درون‌سویه که در همه‌ی این انواع ذکر شده، انگیزه و هدف مشارکت بهره‌برداری شخصی و یا اجبار است.

مشارکت برون‌سویه یا دگریاری و مشارکت مشورتی هر یک با بسامد سه مورد در گلستان و ۱۰/۳۴٪ در پایین‌ترین رده‌های بسامدی قرار دارند. در باره‌ی بی‌رغبتی به مشارکت دگریاری و برون‌سویه اشاره شد که فضای جامعه این امکان که دستگیری و کمک بی‌چشم‌داشتی به افراد نیازمند جامعه صورت بگیرد را به حداقل رسانده بود و به عبارتی همه درمانده بودند؛ اما در باره‌ی عدم رغبت به مشارکت مشورتی در جامعه‌ی سنتی می‌توان به یک مسئله‌ی اساسی تأکید نمود و آن توسعه‌ی روحیه‌ی استبدادی مردمان استبدادزده‌ی این سرزمین در طول تاریخ است که در ادبیات سعدی و سپس در ادب عامیانه ما هم انعکاس یافته است که «همه کس را عقل خود به کمال نماید و فرزند خود به جمال» (گلستان: ۱۷۵). در چنین جامعه‌ای افراد خود را عقل کل دانسته و از مشورت و کمک‌خواستن از دیگران خود را بی‌نیاز می‌دانند. سعدی این واقعیت‌ها را به صورت عینی مشاهده کرده و به فراخور کلام آن را بازتاب داده است.

جدول شماره‌ی دو- میزان نمود مشارکت در ابواب مختلف گلستان

ردیف	نام باب	تعداد	درصد	ردیف	نام باب	تعداد	درصد
۱	دیباچه	۴	۱۳/۷۹	۷	در ضعف و پیری	۰	۰
۲	در سیرت پادشاهان	۸	۲۷/۵۹	۸	در تأثیر تربیت	۱	۳/۴۵
۳	در اخلاق درویشان	۸	۲۷/۵۹	۹	در آداب صحبت	۳	۱۰/۳۴
۴	در فضیلت قناعت	۴	۱۳/۷۹				
۵	در فواید خاموشی	۰	۰				
۶	در عشق و جوانی	۱	۳/۴۵	جمع		۲۹	۱۰۰٪

براساس داده‌های جدول شماره‌ی دو جمعاً تعداد ۲۹ مورد از ابیات و عبارات کتاب گلستان دربردارنده‌ی مفهوم مشارکت است. بیشترین تعداد موارد مشارکت به ترتیب متعلق به باب‌های اول و دوم است که هر کدام با بسامد ۸ مورد و ۲۷/۵۹٪ در جایگاه اول فراوانی و بسامدی قرار دارند و بعد دیباچه و باب سوم هرکدام با فراوانی ۴ مورد و (۱۳/۷۹٪) در جایگاه بعدی قرار دارند. در مابقی ابواب بوستان کمتر از ۳٪ مشارکت برای هر باب مشاهده شده است. به این ترتیب بیش از ۸۲٪ از موارد مشارکت فقط در باب‌های اول دوم و سوم و دیباچه قرار دارد. کم‌ترین درصد مشارکت (۰٪) متعلق به باب‌های چهارم و ششم گلستان است.

این که سعدی چرا در باب‌های اول و دوم بیشترین توجه و تأکید را به بازتاب مشارکت اختصاص داده، ناشی از اهمیت این دو قشر در روند تحولات جامعه‌ی عصر سعدی است. بی‌ملاحظه می‌توان اذعان کرد که هیچ قشر و گروه یا صنفی به اندازه‌ی این اقشار؛ یعنی حاکمان و درویشان (روحانیان) در روند تحولات و شرایط سیاسی و اجتماعی جامعه‌ی ایرانی تأثیرگذار نبوده است. آن چه عیان است و در گلستان بازتاب دارد، این است که سعدی به تأثیرگذاری و نقش‌آفرینی این دو قشر آگاهی کامل داشته و دو باب آغاز کتابش را به آنان اختصاص داده است. از نگاه سعدی مردم بر دین حاکمانشان هستند و شاید می‌خواستند که برای ایجاد و تقویت روحیه‌ی مشارکت در مردم از حاکمان و روحانیان شروع کند تا از طریق آنان بتواند روحیه‌ی سوخته‌ی مشارکت را در مردم عادی و عامی سرزمنش احیا نماید.

در دیباچه و باب چهارم گلستان توجه به مشارکت به نسبت دیگر باب‌های باقیمانده قابل توجه است. سعدی در دیباچه‌ی گلستان از حمد و ستایش خداوند و رسولش و نیز انگیزه‌ی خود از تصنیف کتاب گلستان می‌گوید. سعدی با هنرمندی خاص خود به دنبال ترمیم سرمایه‌ی

اجتماعی محو شده در جامعه‌ی عصر خود است و مشارکت یکی از مؤلفه‌های سرمایه‌ی اجتماعی می‌باشد. بسامد بیش از ۱۳٪ مشارکت در دیباچه را می‌توان نشانه‌ی این توجه و نگاه سعدی به حساب آورد. در باب چهارم که به مبحث قناعت اختصاص دارد، سعدی با ذکر مصادیقی از مشارکت موجودات در طبیعت و نیز نمونه‌هایی از فعالیت‌های جمعی موجودات برای دفاع از حریم خود و نیز برای دفع و رفع نیاز به دیگران مطلب مورد نظر خود؛ یعنی قناعت را تبیین و تفسیر نموده است.

در باب هشتم شیخ بحث تعلیمی خود را در باره‌ی آداب صحبت قرار داده است. صحبت-کردن، عملی مشارکت‌طلب است که گوینده و شنونده و مخاطب یا مخاطبانی باید در کار باشد تا به انجام برسد. بسامد ۱۰/۲۴٪ موارد اشاره به مشارکت در این باب مؤید این مطلب است. در ابواب پنجم و هفتم سعدی مصادیق مشارکت را یک مورد آورده است و این حداقل توجه است؛ البته در باب هفتم سعدی می‌توانست بیشتر به این موضوع پردازد؛ اما توجه و نگاه او بیشتر بر تربیت شخصی بوده است تا تربیت اجتماعی و همین تمرکز بر تربیت شخصی مانع از توجه به مشارکت اجتماعی در این باب است. باب‌های چهارم و ششم که به ترتیب درباره‌ی فواید خاموشی و در ضعف و پیری است، عنوان باب خاموشی راه را برای انجام هر مشارکتی می‌بندد و طبیعی است در این باب شیخ تأکیدش بر ضد سرمایه‌ی اجتماعی باشد. در باب ششم بیان شیخ به تناسب محتوای مطلب که درباره‌ی دوران ضعف و پیری است، مهار سخنش را به سمت مخاطبی می‌کشد که در روزگار ناتوانی و استراحت است نه در دوره‌ی جنب جوش و فعالیت اجتماعی؛ بنابراین برای رعایت حال مخاطب، او از بیان مقوله مشارکت منصرف گشته است.

جدول شماره‌ی سه-میزان نمود شاخص‌های مشارکت در گلستان

ردیف	شاخص مشارکت	فراوانی	درصد
۱	در سطح همراهی	۲۱	۷۲/۴۱
	امور مذهبی	۲	۶/۹۰
	امور سازماندهی شده	۵	۱۷/۲۴
۲	انسجام اجتماعی	۱	۳/۴۵
۳	مشارکت مدنی	۰	۰
	جمع	۲۹	۱۰۰/۱

شاخص مشارکت اجتماعی با ۲۸ مورد و بیش از ۹۶/۵۵٪ بیشترین نمود شاخص‌ها را داراست و انسجام اجتماعی با ۱ مورد و ۳/۴۵٪ در رتبه‌ی بعدی قرار دارد، مشارکت مدنی در ادبیات آن زمان بازتاب و انعکاسی نداشته است. طبق اطلاعات جدول شماره‌ی سهم‌مشارکت اجتماعی در سطح همراهی با ۲۱ مورد (۷۲/۴۱٪) بالاترین بسامد را داشته و بعد از آن مشارکت در امور سازماندهی شده با ۵ مورد (۱۷/۲۴٪) و مشارکت در امور مذهبی با ۲ مورد (۶/۹۰٪) بازتاب یافته است. انسجام اجتماعی با ۱ مورد (۳/۴۵٪) در جایگاه دوم است و مشارکت مدنی با ۰ مورد (۰٪)، کم‌ترین نمود شاخص‌های مشارکت را در گلستان سعدی داشته‌اند.

اختلاف میان درصدها به بیش از ۹۶٪ می‌رسد. شاخص مشارکت اجتماعی بیش از ۹۶٪ کل نمود شاخص‌های مشارکت را در گلستان دارد، درحالی‌که مشارکت مدنی در گلستان بازتابی ندارد. شاخص مشارکت اجتماعی در سطح همراهی، گاه برای مشارکت در کاری یا موضوعی و کسب منفعت و بهرمندی از مزایای آن صورت می‌گیرد و گاه سعدی افراد ناآگاه را به همراهی و مشارکت با افراد آگاه فرا می‌خواند و گاه سبب مشارکت در سطح همراهی در نظر سعدی لذت و جاذبه‌های عشق است. همراهی و مشارکت در گلستان گاهی هم در حد گفتار و اعلام نظر است. این نوع از مشارکت در واقع مشارکتی کلامی و مشورتی است. سعدی گاه همراهی افراد همراه را یک همراهی واقعی نمی‌داند و آن را اقدامی از سر ناآگاهی و یا مشارکت اجباری قلمداد می‌کند. سعدی یکی از عوامل اساسی مشارکت جمعی و همراهی عمومی را وجود درد مشترک می‌داند و در نهایت این که سعدی گاهی هم برای همراهی و مشارکت نمونه‌هایی را از همراهی و مشارکت امور جاری در طبیعت و یا موجودات غیرانسانی ذکر می‌کند که برای مقصد و مقصودی خاص با هم همراهی و هماهنگی دارند و در واقع به شکلی از مشارکت اجباری در طبیعت اشاره می‌کند. برای شاخص مشارکت اجتماعی در امور سازماندهی شده نیز در گلستان به فعالیت و مشارکت جمعی از اهل روزگار اشاره شده است که سعدی آنان را شریک راحت و رنج هم توصیف می‌کند. حکایتی در باب مشارکت سازمان‌یافته وجود دارد که به دلیل انتخاب نادرست جانشین پادشاه ارکان دولت به شکل سازماندهی شده از حاکمیت ملی بریدند و کشور را تجزیه کردند. مشارکت اجتماعی در امور مذهبی در آغاز دیباچه‌ی گلستان، سعدی مخاطب را با یادآوری نعمت حیات و زیبایی قرب الهی به مشارکت در شکرگزاری و ستایش خداوند به عنوان امری واجب فرامی‌خواند و نیز به مشارکت اجزای طبیعت برای خدمت به بشر پرداخته و با بیان

نمونه‌ای از این مشارکت اجباری اجرام و اجزای طبیعت، ندای همنوایی و مشارکت انسان‌ها را در انجام تکالیف مسلمانی یادآور می‌شود.

در مورد شاخص انسجام اجتماعی سعدی رعایت حال رعیت کردن را از مبانی انسجام اجتماعی دانسته و حکومت را از ظلم و ایجاد ناخشنودی رعیت برحذر داشته است چون آنان مایه‌ی استحکام بنیان‌های حکومت هستند این نوع از تعامل، مشارکتی دوسویه است که فایده‌ی آن هم برای حاکمیت و هم برای رعیت دانسته است.

نتیجه‌گیری

سعدی در کتاب گلستان جامعه‌ی واقعی و موجود عصر خود را ترسیم نموده است. این پژوهش ما را به انعکاس مشارکت اجتماعی در جامعه‌ی عصر سعدی آگاه می‌کند. در بررسی کتاب گلستان سعدی، ۲۹ مورد از ابیات و عبارات آن در باب‌های مختلف به مشارکت و مفاهیم آن اشاره دارد که به نسبت دیگر مؤلفه‌های سرمایه‌ی اجتماعی موجود در کتاب تنها ۱۱/۳۷٪ از مؤلفه‌های سرمایه‌ی اجتماعی موجود در آن به مبحث مشارکت اختصاص دارد. این آمار بیانگر این است که در جامعه‌ی عصر سعدی همکارهای جمعی و مشارکتی در سطح بسیار پایینی قرار داشته است.

در جایگاه بسامدی در میان مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی، مشارکت بعد از هنجارگرایی و اعتماد قرار دارد. مشارکت انعکاس یافته در گلستان در سطح خُرد مشارکت ارزیابی می‌شود؛ یعنی مشارکت فرد برای بهره‌برداری از سرمایه‌ی اجتماعی است.

مشارکت اجتماعی ایده‌ال جامعه‌ی عصر سعدی از نوع مشارکت ابزاری است که بالاترین بسامد را در گلستان داشته است و نشانه‌ای از جامعه‌ی فرصت طلب و منفعت‌جوی آن روزگار است که به دلیل فضای ناگوار سیاسی و اجتماعی حاکم بر جامعه متأسفانه به مبانی اخلاقی، فرهنگی و همبستگی اجتماعی جامعه صدمات فراوانی وارد شده که ترغیب فراوان سعدی در گلستان و بوستان به تعاون و دگریاری به همین دلیل است. گلستان اثری ادبی و ترکیبی از نظم و نثر است و برای انتقال اخلاقیات و ارزش‌های مادی و معنوی و انسانی بسیار ارزشمند است و می‌تواند در ایجاد و تقویت سرمایه‌ی اجتماعی برای جامعه‌ی ایرانی ما کمک مؤثری باشد. بررسی

بازتاب مشارکت اجتماعی در دیگر آثار ادب فارسی و مقایسه‌ی آن‌ها با یکدیگر می‌تواند اطلاعات با ارزشی را از گذشته‌ی فرهنگی، اجتماعی و ادبی ایرانیان منعکس نماید.

یادداشت

[۱] آهنگام وزش باده‌ها بر مرغزار شاخه‌های بان (درختی خوشبو) به رقص و حرکت درمی‌آیند نه سنگ سخت.

[۲] باغی که آب جویبارش گوارا بود و درختانی که آواز پرندگان آن موزون و خوش آهنگ بود.

[۳] قطره‌ها چون با هم یکی شود، نهر گردد و نهرها چون به هم پیوند دریاپی پدید آید.

[۴] اگر بر ستوران سوار نیستم برای شما به عنوان غاشیه‌کش خدمت و کوشش خواهم کرد. (غاشیه پوششی بوده که وقتی بزرگی از اسب پیاده می‌شد، بر زین اسب او می‌کشیدند و غاشیه‌کش همان حمل‌کننده‌ی غاشیه است).

[۵] ای خاندان داود شکر به جای آرید و اندکی از بندگان من شکر گزارند (قرآن، ۱۳: ۳۴).

منابع و مأخذ:

۱. قرآن کریم، سوره سبأ، آیه ۱۳.
۲. احمدی انارمرزی، ارسلان (۱۳۹۰) «بررسی مؤلفه‌های سرمایه‌ی اجتماعی در تاریخ بیهقی و قصاید ناصر خسرو» پایان‌نامه‌ی کارشناسی ارشد، دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه مازندران.
۳. ازکیا، مصطفی و غفاری، غلامرضا (۱۳۸۰) توسعه‌ی روستایی با تأکید بر جامعه روستایی ایران، تهران: نشر نی.
۴. امیر کافی، مهدی (۱۳۸۰) «اعتماد اجتماعی و عوامل موثر بر آن»، فصلنامه‌ی نمایه پژوهشی، سال پنجم، شماره‌ی ۱۸، صص ۱۳۲-۱۴۵.
۵. انوری، حسن (۱۳۹۳). فرهنگ روز سخن، تهران: سخن.
۶. پاتنام، روبرت (۱۳۸۰) دموکراسی و سنت‌های مدنی، ترجمه‌ی تقی دلفروز، تهران: روزنامه‌ی سلام.
۷. _____ (۱۳۸۹) «جامعه برخوردار، سرمایه‌ی اجتماعی و زندگی عمومی» مجموعه مقالات سرمایه‌ی اجتماعی، اعتماد، دموکراسی و توسعه، به کوشش کیان تاجبخش، تهران: شیرازه، صص ۹۵-۱۰۰.
۸. _____ (۱۳۹۲). دموکراسی و سنت‌های مدنی، ترجمه‌ی محمدتقی دلفروز، تهران: جامعه‌شناسان.
۹. تاجبخش، کیان (۱۳۸۹) سرمایه‌ی اجتماعی، تهران: شیرازه.
۱۰. جاوید، محمدجواد و اصغر ایزدی جیران (۱۳۸۹) سرمایه‌ی اجتماعی و وضعیت آن در ایران، تهران: پژوهشکده‌ی مطالعات فرهنگی و اجتماعی.
۱۱. خلیلی، محسن (۱۳۸۷) «سرمایه‌ی اجتماعی در تاریخ بیهقی»، مجله‌ی دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه فردوسی مشهد، سال چهل و یکم، شماره‌ی پی در پی ۱۶۰ صص ۷۳-۱۵۱.
۱۲. خورسندی طاسکوه، علی (۱۳۸۹) «سرمایه‌ی اجتماعی و آموزش سرمایه‌زا»، سرمایه‌ی اجتماعی و وضعیت آن در ایران، تهران: پژوهشکده‌ی مطالعات فرهنگی و اجتماعی.
۱۳. رکابدار، لیلا (۱۳۹۰) «بررسی مؤلفه‌های سرمایه‌ی اجتماعی در داستان‌نامه‌ی بهمنیاری»، پایان‌نامه‌ی کارشناسی ارشد، دانشکده‌ی ادبیات و علوم انسانی دانشگاه مازندران.

۱۴. زارع شاه‌آبادی، اکبر و محمد نوریان نجف (۱۳۹۱) «بررسی رابطه‌ی اعتماد اجتماعی با مشارکت اجتماعی در بین دانشجویان دانشگاه یزد»، دو فصلنامه‌ی جامعه‌شناسی اقتصادی و توسعه، دوره‌ی ۱، شماره‌ی اول، صص ۴۷-۶۹.
۱۵. سعدی، شیخ مصلح الدین (۱۳۹۳) گلستان، تصحیح و توضیح غلامحسین یوسفی، تهران: خوارزمی.
۱۶. سیف‌الهی، سیف‌الله (۱۳۷۳) جامعه‌شناسی (اصول، مبانی و مسائل اجتماعی)، مشهد: نشر مرندیز.
۱۷. فیروزآبادی، سیداحمد و حسین ایمانی جاجرمی (۱۳۸۵) «سرمایه‌ی اجتماعی و توسعه‌ی اقتصادی - اجتماعی در کلان شهر تهران»، رفاه اجتماعی، شماره‌ی ۲۳، صص ۱۹۷-۲۲۴.
۱۸. فیلد، جان (۱۳۸۵) سرمایه‌ی اجتماعی، ترجمه‌ی احمدرضا اصغر پور، مشهد: دانشگاه فردوسی.
۱۹. قاسمی، وحید، اسماعیلی، رضا و ربیعی، کامران (۱۳۸۵) «سطح‌بندی سرمایه‌ی اجتماعی در شهرستان‌های استان اصفهان» رفاه اجتماعی، دوره‌ی ۶ شماره‌ی ۲۳، صص ۲۲۵-۲۴۸.
۲۰. متفکرآزاد، محمدعلی، صادقی، سید کمال، کریمی تکانلو، زهرا، رنج‌پور، رضا و روستا، زهره (۱۳۹۳) «بررسی رابطه‌ی بین سرمایه‌ی اجتماعی و بهره‌وری کل عوامل تولید در ایران» دو فصلنامه‌ی جامعه‌شناسی اقتصادی و توسعه، سال سوم، شماره‌ی اول، صص ۱۳۹-۱۶۳.
۲۱. محسنی، مرتضی، جانعلی‌زاده، حیدر و رکابدار، لیللا (۱۳۹۲) «ماهیت و جایگاه انواع مشارکت اجتماعی در ضرب‌المثل‌های داستان‌نامه‌ی بهمنیاری»، فصلنامه‌ی مطالعات توسعه فرهنگی اجتماعی، دوره‌ی دوم، شماره‌ی ۱، صص ۱۰۱-۱۲۷.
۲۲. مشایخی، حمیدرضا و احمدی انارمرزی، ارسلان (۱۳۹۰) «نقد سرمایه‌ی اجتماعی و ضد سرمایه‌ی اجتماعی در شعر داروگ و آی‌آدم‌های نیما و سرود باران بدر شاکر سیاب»، مجله‌ی دانشکده‌ی ادبیات و علوم انسانی دانشگاه شهید بهشتی، شماره‌ی ۲، پیاپی (۶۰/۶) صص ۶۶-۱۳۹.
۲۳. موسوی، میر طاهر (۱۳۸۵) «مشارکت اجتماعی یکی از مؤلفه‌های سرمایه‌ی اجتماعی» رفاه اجتماعی، سال ششم، دوره‌ی ۶، شماره‌ی ۲۳، صص ۶۷-۹۲.
۲۴. نصر اصفهانی، علی، انصاری، محمد اسماعیل، شائمی بزرگی، علی و آقا حسینی، حسین (۱۳۹۰) «بررسی سرمایه‌ی اجتماعی سازمانی در سازمان‌های خدماتی استان اصفهان

(بارویکرد آموزه‌های مدیریت در آثار سعدی).»، مجله‌ی جامعه‌شناسی کاربردی دانشگاه اصفهان،

دوره‌ی ۲۲، شماره‌ی ۱ (پیاپی ۴۱)، صص ۱۰۷-۱۳۴.

۲۵. یزدان‌پناه، لیلا (۱۳۸۶) «موانع مشارکت اجتماعی شهروندان تهران» رفاه اجتماعی، سال

هفتم، شماره‌ی ۲۶، صص ۸۵-۱۰۴.

26. Putnam.R.D(2000)*Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*. New York: SI

This document was created with Win2PDF available at <http://www.win2pdf.com>.
The unregistered version of Win2PDF is for evaluation or non-commercial use only.
This page will not be added after purchasing Win2PDF.